

Luka I. MILUNOVIĆ*

POGLED NA TRST U MILJEU CRNOGORSKOGA
GLUMIŠTA OD NJEGOŠEVA VREMENA
DO KRAJA 19. STOLJEĆA

*Mladi grade, sretnja obitelji,
Još su tvoje naprednosti duge*
P. P. Njegoš

ABSTRACT: *Strengthening economic and political ties with Trieste opened during the 19 century, the possibility of a combination of the impact on life in Montenegro. In this paper, we follow the contacts and sphere of influence in Montenegrin Performing Arts.*

KEY WORDS: *Trieste, Cetinja, Montenegrin Performing Arts, Petar II Petrović Njegoš*

Poslije pada Mletačke republike 1797. Godine, Habzburška monarhija (Austrija, odnosno Austrougarska od 1867. godine) dolazi u neposredan dodir sa prostorom Crne Gore. Zauzete teritorije u sušedstvu podlovcenske Crne Gore Austrija prepušta Francuzima 1806-1914. godine. Odlukama Bečkoga kongresa koji je završen 1815. godine Trst je pripao Austriji, a Crna Gora dobija novoga sušeda kojim će se graničiti narednih stotina godina. Razgraničenje Crne Gore sa novim sušedom trajalo je od 1837. do 1841. godine.¹ Potpisivanjem protokola o razgraničenju, bez uključivanja Porte, Austrija faktički priznaje državni subjektivitet podlovcenskoj Crnoj Gori.

Pojava snažne države kao novoga sušeda nalagala je okretanje pogleda i ciljeva putovanja Crnogoraca od Venecije prema Beču. U Trstu, skoro nezabilaznoj stanici na putovanju od Cetinja ka Beču Crnogorci se srijeću sa veli-

* Autor je zaposlen u Opštini prijestonice Cetinje.

¹ Korišćeni podaci iz: „Crna Gora i Habzburška monarhija“, „Istorijski leksikon Crne Gore“, knj. 1 (A-Crn), Podgorica, 2006, 224-233.

kim, prije svega ekonomskim, ali i kulturnim i drugim vrijednostima iz raznih krajeva razvijene Evrope.² Trst je, i u prilikama kada putniku ne bi bio krajnje odredište, predstavljao važnu stanicu na putovanjima. Tu bi se obično završavala plovidba brodom koja je počinjala u Kotoru - za Crnogorce najvažnijoj primorskoj luci, a putovanje nastavljalo kopnom, najčešće željeznicom prema Beču i dalje na šever prema drugim evropskim mjestima i metropolama.

Nova geopolitička situacija u okruženju podlovcenske Crne Gore učiniće da Veneciju uglavnom prepustimo pričanjima i umjetnosti. Za Veneciju kao temu to se može reći i dok govorimo o scenskoj umjetnosti u Crnoj Gori. Tako će i Petar II Petrović Njegoš opis utisaka o venecijanskom teatru prepustiti liku iz svoga književnoga djela (stihovi 1530-1573 u „Gorskome vijencu“) dok će pominjući u stihovima pozorište u Trstu iznijeti lične, neposredne doživljaje sa predstave kojoj je prisustvovao. Napomenućemo ovde da će dio iz „Gorskoga vijenca“ sa opisom „igre u Mletaka“ odnosno doživljaja samoga teatra i pozorišne predstave biti najčešće izvođena slika na scenama u Knjaževini Crnoj Gori počevši od školskih priredbi do pozornice u Zetskom domu. Petar II Petrović će pomenuti pozorište i dok u pismu koje piše iz Napulja početkom 1851. godine govori o svijetu upšte. Pišući tada svom prijatelju Njegoš će poručiti: „Svijet je pozorište smiješno na kojemu se treba u različitim i svakobojnim maskama prikazivati.“³

Skloni smo razmišljanju kako je ustvari sredinom 19. stoljeća Petar II Petrović Njegoš svojim djelom u Crnu Goru, đe, kako je prema jednom svjedočenju sam kazao: „nema hotela ni mekanih postelja; nema puteva ni šetališta; nema pozorišta ni balova“⁴ uveo teatar na velika vrata. Za snažno uporište ovakvim razmišljanjima držimo sam nastanak Njegoševih dramskih djela. Pored toga, treba imati na umu da i kroz svoja književna djela Njegoš donosi niz opisa scenskih događaja. Samo u *Gorskom vijencu*, njegovom najpoznatijem djelu, pored pomena raznih narodnih igara i glumovanja, doga-

² Saobraćajna upućenost te ekonomski odnosi i kontakti stvarali su i učvršćivali veze sa Trstom i razvijenom Evropom odakle su tokom stalne komunikacije stizali u Crnu Goru kulturni i drugi uticaji. Već ruski pomorski oficir V. Bronjevski u svom putopisu o posjeti Crnoj Gori u prvoj deceniji 19. stoljeća pominje pozorišna društva koja su sa područja Italije stizala i do Kotora. Petar II Petrović Njegoš ojačava i stvara veze sa institucijama i stvaracima u Trstu; član je tršćanskoga slavjanskoga društva; u Trstu nabavlja knjige za biblioteku te slova: lj, nj i j za svoju štampariju na Cetinju; u Trstu je Josip Tominc 1837. godine uradio čuveni Njegošev portret; preko Trsta je vodio i put starih rukopisnih knjiga i inkunabula koje su Vuk Stefanović Karadžić i njegovi pomagači prikupljali po Crnoj Gori da bi ih Karadžić kanije prodavao kolekcionarima po evropskim metropolama. Iz Trsta se u 19. stoljeću kontinuirano snabdijeva crnogorski dvor i boljestojeće porodice...

³ „Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša“, *Izabrana pisma - knjiga šesta / Izbor pisama izvršili i za štampu priredili N. Banašević, V. Latković, J. Milović, jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967, 202.

⁴ Lj. Nenadović, *Pisma*, Beograd 1962, 29.

đajima vezanim neposredno za scenski izraz posvećeno je 85 stihova, od kojih su čak 34 posvećena mađioničarskoj seansi, u 8 se opisuje akrobatska tačka, dok se 43 stiha odnose neposredno na opis pozorišne predstave i pozorišta u Veneciji. A kakvo je to pozorište u Crnoj Gori Njegoševoga vremena. Možda je najbolje reći kako je i opisano u „Grlici : kalendaru crnogorskom za godinu 1835“, đe se, uz vijest da je na Cetinju upravo štampano dramsko djelo u pet radnji Sima Milutinovića Sarajlije, posebno naglašava: „...ma pozorište joj tek horizont, a Aktueri samo umovi čitateljah,“ i dalje u nastavku dodaje: „...a sadrž njen je trovjeka istorija Naroda jednoga to jest Crnogorskoga - !“⁵

Ostavljajući Mletke i Veneciju drugoj temi, ovđe ćemo tek pomenuiti interesantno djelo Stefana Mitrova Ljubiše iz osme decenije 19. stoljeća (*Pričanja Vuka Dojčevića*) čija se fabula doduše odnosi na vremenski mnogo raniji period. Vuk Dojčević, naime, priča da je u Mlecima sa gospodarem išao u pozorište: „svaku božju večer da se u njem tobož zabavljamo“. Dalje, Dojčević prepričava sadržaj repertoara za koji smatra da loše utiče na ponašanje ljudi (jer podstiče na poroke), ali odmah zatim dodaje da pozorišta ne bi pozatvarao već bi promjenom repertoara učinio da podstiču vrline kako bi bila prihvatljiva i za naše krajeve.

Dok konačno okrećemo pogled ka Trstu, recimo i to da određene do-dirne tačke sa karnevalima i maškarama tako karakterističnima ne samo za Veneciju nećemo nalaziti u Crnoj Gori isključivo u formama narodnoga glumovanja i maškaranju koje tokom 19. i prvih decenija 20. stoljeća srijetamo najčešće o pokladama, već i kod drugih oblika igara i zabava u Crnogoraca.⁶ Treba napomenuti da će maskenbalovi biti organizovani i u Kraljevini Crnoj Gori. Veliki javni maskenbal (*maskirani bal*) održan je na Cetinju 19. februara 1911. godine u organizaciji Prvoga crkvenoga pjevačkoga društva „Njegoš“, čemu će ondašnja crnogorska štampa – „Cetinjski vjesnik“ i „Glas Crnogorca“ posvetiti primjerenu pažnju.

Dozvoljavamo zato zaključak da karnevali te drugi oblici pučkih zabava redovno organizovani u primorskim mjestima na Jadranu, obično o pokladama, tokom 19. stoljeća, naravno i ranije, nijesu mogli ostati bez odraza na društveni život u podlovcenskoj Crnoj Gori. O maškaranju Crnogoraca nalazimo pomena i u samom „Gorskome vijencu“.

Pri traženju odgovora na pitanja u okviru ovakvih tema, svakako treba imati na umu i stihove broj 1435-1438⁷ iz „Gorskoga vijenca“. To je mo-

⁵ „Grlica: kalendar crnogorski za godinu 1835“, II/1836, 129-134. Navodimo po: „Od „Grlice“ do godine pozorišta (1834-1884)“, bibl. jed. br. 1, u: Lj. Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici (1909-1915)*, Podgorica, 2004, 107.

⁶ L. Milunović, Narodni dramski izrazi i poklade u Knjaževini Crnoj Gori, *Bibliografski vjesnik*, XXXV/2006, br.1-2-3, 233-242

⁷ Brojeve stihova u „Gorskome vijencu“ navodim prema izdanju koje je priredio profesor Risto J. Dragičević: Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Titograd, 1959.

menat kada ličnost iz Njegoševa djela, vojvoda Draško Popović odgovarajući na pitanje kako je dočekan u Mlecima veoma slikovito opisuje gradsku atmosferu:

*svagda graja bješe oko mene,
kada hoćah po gradu izaći,*

a zatim, odmah u nastavku, da bi pojasnio, pravi poređenje sa sličnom situacijom u Crnoj Gori na što nam valja posebno obratiti pažnju:

*kao u nas Bijele nedjelje
kad se krenu momci u maškare.*

Mada se ovde radi o umjetničkom iskazu ipak je teško povjerovati da bi Petar II Petrović neki običaj, ili događaj na ovakav način vezivao za Crnu Goru, a da o tome nema tragova u narodnome pamćenju, ili da se nešto slično zaista nije dešavalo u njegovo vrijeme. Pri ovakvim razmišljanjima također treba uzeti u obzir i jedan zapis o maškaranju u Trebniku koji je štampan na Cetinju u Njegoševo vrijeme.⁸ Kada god u ovakvim prilikama za oslonac navodimo Njegoševe stihove imamo na umu pjesnikov odnos prema muzealijama, dokumentima, arhivskoj građi i arhivima uopšte, što je i sam znao iskazivati u pismima⁹ pri opisivanju znamenitosti u gradovima koje je posjećivao. U ovom kontekstu svakako treba pomenuti i predgovor za drugo Njegoševo dramsko djelo - „Šćepan Mali“, đe se govori odnosu prema arhivalijama, stanju arhivske građe u Crnoj Gori te istraživanjima obavljenim u mletačkom arhivu.¹⁰

⁸ Pri kraju Trebnika (*Трибникъ*) štampanoga na Cetinju 1837. godine, poslije sveštenodještva i molitava za svršavanje svetih tajni, u odjelu „Iz nomokanona“, poglavlje o vradžbinama (vračanju), u tački 24 stoji da nije bogougodno, i to kada se muškarci oblače u žensku odjeću, ili žene u mušku, ili maškaraju kao u latinskim zemljama. Buduća će istraživanja precizno utvrđivati da li ovo jednostavno preuzeto iz nekog izvora ili, kako vjerujemo, upućuje i na neke oblike dramskih dešavanja u podlovcenskoj Crnoj Gori.

⁹ Dr Dragoje Živković, („Kancelarijsko poslovanje i arhivska služba u Crnoj Gori“, „Glasnik cetinjskih muzeja“, knjiga 5, 1972, 241-262.) donosi prijevod sa originala na ruskome jeziku pisma od 16. marta 1847. godine upućenoga ruskome konzulu u Veneciji, Vasiliju Frejganu: „Venecija je čudesna, Trg Svetoga Marka, stvoren je za uživanje, kanal grande za divljenje, a ostala Venecija jedino za filozofe. No arhiva, ah arhiva! Bogati zapisi davnih prošlih vjekova, ona je za mene nedostižni idol, koji me magično očarava.“ Donosimo po: „Briga o dokumentima“, u: Slavka Jovičević Ljiljana Milunović, „Propisi o arhivskoj službi u Knjaževini Crnoj Gori“, Cetinje, 2002, 11-12.

¹⁰ „Dokumenata slabo se kod nas nalazi, jerbo po nedostatku hartije često puta i listovi svetih knjiga za fiške su se upotrebljavali...“ i dalje: „... u Mletke kada dođoh, potrudim se i kojekako uljezem u ogromnu arhivu bivše stare republike mletačke.“ Ovde se opisuje i rad u arhivu: „...pet-šest valjastih pisarčića tri čitave nedjelje po svim uglovima od arhive kopaše...“ „Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša“, *Šćepan Mali, Predgovor* - knjiga četvrta

Petar II Petrović Njegoš je dosta putovao i volio putovanja. Razlozi i povodi za putovanja bili su različiti, počevši od obavljanja državnih poslova od onih koje je zahtijevalo njegovo zdravstveno stanje. Odraze utisaka sa mnogih putovanja nalazimo u njegovim pismima, i poeziji. Tokom putovanja Njegoš je ne jednom boravio u Trstu. U raznim prilikama iz Trsta je slao pisma na adrese više ličnosti. Pisao je: V. Hanki, 21. jula 1851, Iliji Garašaninu, 11. novembra 1848, Milošu Obrenoviću, 3. avgusta 1837...¹¹

Za našu temu najinteresantniji je Njegošev boravak u Trstu januara 1844. godine. Tada je, na putu ka Beču, Njegoš proboravio u Trstu tri dana. Tokom ovoga boravka u Trstu bio je gost austrijskoga namjesnika u tom gradu, grofa Franca Štadiona (*Franc Seraph graf von Stadion*).¹² Ovo Njegoševo putovanje pobudiće pažnju savremenika, ali i mnogo kasnije postati ne tako rijetka tema u stručnoj i naučnoj periodici. Za vrijeme putovanja i boravka u Trstu i Beču prvih mjeseci 1844. godine, Petar II Perović Njegoš će po svemu sudeći biti u intenzivnom dosluhu sa muzama. Pored pjesme o impresijama tokom boravka u Trstu koja će nas ovom prilikom najviše interesovati, za ovo putovanje se vezuje i nekoliko drugih važnih poetskih ostvarenja. Radi se, prije svih o pjesmi *Misao*, napisanoj u Beču, zimi 1844. godine, za koju je zapaženo da u sažetoj formi sadrži dobar dio misli i motiva koje će Njegoš godinu dana kasnije razviti u djelu „Luča mikrokozma“. U Trstu je datirana (10. marta 1844. god.) i pjesma „Trojica nas nasamo a jedan drugoga ne gleda“ u kojoj se govori o filozofu, astronomu i poeti. Za ovo Njegoševo putovanje vezuje se i pjesma „Jakovu Popoviću u Kotoru - iskreni pozdrav“, nastala nešto kasnije (5. julija 1844. g.) na Cetinju. U pjesmi posvećenoj proti Jakovu Popoviću, saputniku na brodu od Kotora do Zadra januara 1844. godine, o utiscima sa samoga putovanja Njegoš će zapisati:

*Hvala tebi na pozdravu, proto;
isto tako sa spomenom dragim
veseloga našeg putovanja.
I moja se kâ i tvoja duša
sa prijatnim ogrne spomenom.*

Možemo reći da će čitavo ovo putovanje ka Trstu i Beču Njegoš izdašno pratiti i u poetskom smislu. Utiske sa broda, dok plovi prema Trstu opi-

/ za štampu priredio Mihailo Stevanović *jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967, 9 i 10.

¹¹ Vidi: „Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša“, *Izabrana pisma knjiga šesta* / Izbor pisma izvršili i za štampu priredili N. Banašević, V. Latković, J. Milović, *jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967.

¹² Grofu F. S. Štadionu Njegoš će pisati pet godina kasnije (1849. god.) o odnosu prema Austriji i situaciji u Boki Kotorskoj.

suje u pjesmi „Štimer leti na kolima“ koja je datirana: „u Splitu 5/17. januaria 1844. godine. Napomenućemo da je „Baron Štimer“ naziv broda kojim je austrijsko brodersko preduzeće prevozilo putnike na relaciji od Kotora do Trsta. O samoj plovidbi u pjesmi se kaže:

*Tako nama gordi „Štimer“
Smjelo plovi i veselo
Ravnom vladom Nevtunovom*

Na putovanju početkom 1844. godine u neposrednoj vladličinoj pratnji su bili: Filip Vuković ili Kokotić koji je austrijski eks oficir, perjanik Vid Božović i jedan sluga. Vladličino putovanje je pažljivo praćeno i pokriveno izvještajima koji su u Beč slati: „redovno iz neposredne okoline vladličine“. ¹³ Od Kotora do Zadra sa Njegošem je putovao proto Jakov Popović iz Kotora, ¹⁴ a od Šibenika Nikola Tomazeo, književnik i političar koji se iz svoga rodno-ga mjesta preko Trsta vraćao u Mletke. Konačno, u rano jutro, 20. januara 1844. godine Njegoš je stigao u Trst i odmah se smjestio u hotel „Meternih“ (Gostionica „Kod Meterniha“). Poslije kratkoga boravka u Trstu Vladika će otputovati za Beč, đe je stigao 26. januara. ¹⁵

Tokom trodnevnoga boravka u Trstu, januara 1844. godine Njegošu će njegov domaćin, grof Franc Štadion, sve vrijeme ukazivati naročitu pažnju. Crnogorski vladika je odmah po dolasku pozvan na ručak kod grofa Štadiona, prisustvovao je zatim paradnom marširanju grenadira uz zvuke vojne muzike, te pošetio trščanski teatar. Kako će sam Njegoš izraziti stihovima:

*Te tri dana jedan za drugim
Pirovasmo i veselismo se
U Evrope luksu svijetlome*

O boravku i doživljajima u Trstu Njegoš je napisao pjesmu u kojoj je posebno zanimljivo osam stihova. Radi se o pjesmi naslovljenoj „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844“, koja će biti publikovana kao posebno

¹³ A. Gavrilović, „Put Vladike Rada u Beč 1844.“, *Glas Crnogorca*, XLIII/1914, „Podlistak“, br.7 (6.II) 2-3. Gavrilović navodi službene izvještaje poslate u Beč za vrijeme Njegošev putovanja.

¹⁴ „Popović je austrijskim vlastima davao: „obavještenja špijunskog karaktera“. Vidi: Cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša, *Pjesme, knjiga prva* / priredio i napomene Radovan Lalić, *jubilarno izdanje (1813-1863)* 150 godina od rođenja, Beograd, 1967, 358.

¹⁵ Njegoš će se ponovo obresti u Trstu sredinom marta, na kratko oputovati u Mletke i ponovo se vratiti u Trst 30. marta, da bi u kotorsko pristanište stigao 13. aprila. Vidi: Gavrilović, „Put Vladike Rada u Beč 1844.“, *Glas Crnogorca*, XLIII/1914, „Podlistak“, br.7 (6.II) 2-3.

izdanje već tokom ovoga Njegoševa putovanja.¹⁶ Izdanje ove pjesme pečatano u bečkom Jermenskom manastiru danas spada u Njegoševa ostvarenja sa najmanje sačuvanih egzemplara: „Zasad su poznata samo tri primjerka“ - konstatovaće 1988. godine G. Dobrašinović.¹⁷ Pjesma je ubrzo prevedena na italijanski jezik („Tre giorni a Trieste“) i objavljena u periodičnim publikacijama, marta iste godine kada je i nastala u Trstu, a zatim (isti prijevod) u listovima iz Zadra i Milana.¹⁸

Prvim stihovima ove pjesme Njegoš ne skriva snažne utiske stečene odmah po dolasku u Trst:

*„ljubopitstva pune oči na sve bacam oko sebe.
Ah, kartine nesravnjene! Viđi Trijest cvjetajući,
Trijest gordi i bogati na divnome bregu morskom!
Podanj lađe okupljene đe u dugom stoje redu,
Bajraci se razni na njih po duvanju vjetra smiju.
Svud je narod uskipio na brodove i na suho:
Svak prodaje, svak kupuje, svak mijenja, svak trguje.
Sve su pune pjace i ulice,
A sve diše marljivosti duhom,*

Ostaće zabilježeno i to da je još prve večeri po dolasku crnogorskoga vladike u Trst tamošnje pozorište imalo na repertoaru romantičnu operu u pet činova „Robert đavo“ (*Robert de diable*)¹⁹ za koju je tekst napisao Eugen Skrib (*Eugène Scribe*) a muziku Jakov Majeber (*Giacomo Mayerbeer - Jakob Limban Ber*). Operu „Robert đavo“ Njegoš je posmatrao iz lože svoga domaćina grofa Štadiona. O impresijama sa ove opere, iz tršćanskoga po-

¹⁶ Pjesma koja opisuje Njegošev boravak u Trstu 20-23. januara 1844. godine štampana je u Beču, u Štampariji Jermenskoga manastira. Pjesma ili njeni djelovi ubrzo su prevedeni na italijanski i francuski, njemački jezik i objavljeni u periodici. Pjesma je u nas objavljena fototipski kao posebna sveska u povodu 175 godina Njegoševa rođenja u izdanju Centralne narodne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“: „ТРИ ДАНА у ТРИЕСТУ у МЋСЕЦУ ЯНУАРИЈУ 1844. У БЕЧУ у штампарији ерменскога манастира.“, Cetinje, 1988.

¹⁷ G. Dobrašinović, „Riječ na kraju“ u fototipskom izdanju pjesme pomenutom u prethodnoj napomeni.

¹⁸ „Tre giorni a Trieste.“, „La Favilla“, [Trst] IX/1844, br. 5 (26. III 1844.) 75-77 (primjeri ovoga časopisa iz 1843. g. po popisu Dušana Vuksana nalaze se u Njegoševoj biblioteci); „Gazzetta di Zara“ [Zadar] XIII/1844, br. 31 (16. IV). Isti prevod objavljen je i u milanskom listu „Fama“. Vidi: „Crnogorska bibliografija“, tom IV, knj. 4 / dr Vesna Kilibarda – Krstajić, Cetinje, 1993, 70. (bibl. jed. 922 i 923).

¹⁹ Opera „Robert Đavo“ prvi put je prikazana u Parizu 1831. godine. „Predmet opere *Robert le Diale*, je istorijsko lice Robert I Đavo, vojvoda od Normandije, sin Rikarda II. Vladao je od 1028. do 1035. godine. On je okrutnim sredstvima pokorio svoje buntovne vazale;...“ Vidi: S. I. Kastropeli, *Njegoš na predstavi opere „Robert le Diable“*, „Stvaranje“, VII/1952, br. 11, 692- 700.

zorišta „Teatro grande“ Petar II ostavlja nadahnute stihove. Upravo je opis utisaka iz teatra u pjesmi „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844.“ za nas naročito interesantan. Radi se sasvim precizno rečeno o stihovima broj 67 do 74:

*Skupa smo se mi svi veselili
Gledajući gracioznu Floru,
Sjajnu zvijezdu Trestanskog teatra,
Koja odmah zefirnim poletom
I pogledom svojim očaranim
Paka 'u raj može pretvoriti
Ka' danica iza mračne noći
Što zasmije svode Uranove.*

Utiske i ocjene o nastupu *graciotne Flore, sjajne zvijezde teatra u Trstu* koje nam Njegoš citiranim stihovima saopštva možemo posmatrati i kao svojevrsni prikaz izvođenja nekoga dramskoga djela na uređenoj pozornici. Impresije autora ocjena su savim sigurno snažne. Izvanredni nastup sa „zefirnim poletom“ umjetnice Flore, koja snagom svoje interpretacije za gledaoca može prevesti i najveće suprotnosti jednu u drugu: pretvara pakao u raj, ili poslije mračne noći, kao Danica na nebu, najavljuje dan. Ako Njegoševe impresije opisane ovim stihovima posmatramo i kao, ipak specifični prikaz predstave, odnosno kao osobenu pozorišnu kritiku – prvu i to u stihu čiji je autor ličnost iz podlovcenske Crne Gore, onda možemo reći da je i ova oblast crnogorske književnosti nikla iz poezije, odnosno da se po prvi put pojavljuje kroz poetski iskaz. Ovde ćemo još jedanput potencirati veze koje postoje između poezije, drame i crnogorske književnosti uopšte i u tom pravcu samo otvoriti pitanje: što je sve uticalo na to da se u Crnoj Gori tokom 19. Stoljeća, *de nema pozorišta ni balova*, kao prva značajnija autorska književna djela pojavljuju drame u stihu.

Nekoliko riječi o i samoj Flori, odnosno o odgonetanju kako se ustvari zvala umjetnica koja je svojom igrom do te mjere zaokupila vladčinu pažnju. U raznim izvorima koji se pominju u starijoj, ali i nešto novijoj literaturi, uglavnom nailazimo na dva imena. Jedna od te dvije glumice je Fic-Žam (Fic-Džems) koja je igrala ulogu Žizele u istoimenom baletu, dok se druga zove Flora Bertin Fabri (Fabri-Bertini). Pored toga što bi trebalo ostaviti otvorenom mogućnost da Petar II Petrović, pišući stihove koje smo citirali možda nije imao na umu nastup samo jedne glumice, kao i to da je možda pored ovih napisao i još neke stihove, posvećene utiscima iz pozorišta (pominje se i „jedan divan ditiranb“) smatra se prihvatljivijim da se u pjesmi „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844.“ ipak radi o Flori Bertin Fabri koja

je igrala ulogu Helene u operi „Robert Đavo“, prikazanoj na samom početku Njegoševoga boravka u Trstu tokom januara 1844. godine.²⁰

Prateći saznanja i nagovještaje u vezi scenskih zbivanja iz miljea crnogorskoga glumišta, pomenućemo još jednu pjesmu koju je Njegoš napisao također tokom boravka u Trstu, doduše nekoliko godina kasnije, kako bi nam pomogla da iz priče o događajima i utiscima iz tršćanskoga pozorišta 1844. godine i prve polovine 19. stoljeća uopšte, dođemo na Cetinje koju godinu pred Velji rat. Radi se o pjesmi „Pirovanje“, đe su kao moto zapisani stihovi Viktora Igoa na jeziku originala, a koja je, poslije 29 stihova i potpisa autora, datirana: „U Trijestu, 7. dekembrija 1850, kod g. Spiridona Gopčevića“.

Krupni tršćanski trgovac i brodovlasnik Spiridon Gopčević, u ovoj prilici Njegošev domaćin, kojega će kasnije knjaz Danilo I odlikovati Ordenom za nezavisnost Crne Gore,²¹ imao je sina koji se također zvao Spiridon.²² Spiridon Gopčević mlađi, rođen u Trstu 1855. godine, veoma plodan naučnik (astronomija, pseudonim Leo Brener) književnik i publicista, boravio je u Knjaževini Crnoj Gori sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Objavio je svoje utiske i zapažanja o Crnoj Gori i pored ostaloga ostavio svjedočanstva o radu Antuna Šulca na pripremanju *Crnogorske vojne muzike*, prve državne institucije u Crnoj Gori sa profesionalno angažovanima umjetnicima – muzičarima.²³ U tome svome radu, što je za nas ovom prilikom interesantno, Gopčević nam ostavlja, doduše šturo, svjedočanstvo o lokaciji đe su davane i ko je pripremao prve pozorišne predstave na Cetinju, za koje imamo sasvim pouzdane podatke da su zaista i prikazane.²⁴

U literaturi se, naime, pominje da je na Cetinju 1873. i 1874. godine odigrano nekoliko pozorišnih predstava. Samo za dvije imamo sigurne dokaze da su i kada odigrane. Jedna, od te dvije pozorišne predstave za koje imamo sigurne podatke, odigrana je na Cetinju povodom imendana prijestolonasljednika Danila Aleksandra krajem 1873. godine. O ovom, za ono vrijeme znatnom kulturnom događaju u „Glasu Crnogorca“, koji je izašao „u ponedjeljnik, 17. dekembra (29. prosinca)“, piše: „Predstava je bila vrlo ugod-

²⁰ Ovo pitanje nije sada u fokusu našega direktnoga interesovanja pa upućujemo na argumente koji su iznešeni u radovima do sada navedenim u napomenama.

²¹ „Zapisi“, X/1937, knj. XVIII, 283. Ovu i još neke pjesme (*Polazak Pompeja*) sačuvao je Njegošev prijatelj dr Adrija Stojaković, trgovac iz Trsta.

²² Porodica Gopčević potiče iz Crne Gore, (Podi kod Herceg-Novoga). Spiro Gopčević piše 6. marta 1876. godine iz Beča: „Visokom senatu u Cetinju. Kao što bijaše i moj otac, isto sam i ja Crnogorac srcem i dušom – i zato sa lani odma pri početku ustanka naše braće Hercegovaca put Cetinja hitao da bi u očekivanoj borbi za slobodu i našu domovinu boriti se mogao.“ Gopčević dalje u pismu iznosi želju da dobije crnogorsko državljanstvo i namjeru da se trajno nastani na Cetinju (NMCG, BAO, Senatski i drugi spisi, kutija 1876, br. 104).

²³ Vidi: L. I. Milunović, Crnogorska vojna muzika (banda) u: *Crnogorska vojna muzika : zbornik dokumenata* / Luka I. Milunović, S. B. Radunović, Cetinje Podgorica, 2010, 5-34.

²⁴ O tome šire vidi: L. I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006.

na. Prošlije dana uređena pozorišna dvorana, lijepa i sa mnogo ukusa, i dobrovoljno društvo, koje se skupilo daće ubuduće više predstava.“ Na sličan način je u periodici toga vremena zabilježeno i prikazivanje druge predstave koja će: „u čast g. Predsjednika Senata“, ustvari povodom ženidbe vojvode Boža Petrovića, biti izvedena krajem maja 1874. godine. Ove bilješke o pozorišnim predstavama na Cetinju tokom 1873. i 1874. godine koje donosi „Glas Crnogorca“, nažalost ne sadrže detaljnije podatke tako da se samo na osnovu njih ne može pouzdano tvrditi da su odigrane, o kojima je dramskim djelima riječ, niti pak ko su bili izvođači.

Zahvaljujući objavljenom radu Spiridona Gopčevića mlađega saznajemo još ponešto o održavanju ovih predstava. U monografskoj publikaciji²⁵ koja je objavljena na njemačkom jeziku u Lajpcigu 1877, i na francuskom u Parizu iste godine, Spiridon Gopčević mlađi, će na jednom mjestu, doduše savim kratko, pomenuti prikazivanje predstava na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća. No, prije nego što razmotimo to mjesto u Gopčevićevu radu treba pomenuti ličnost kojoj je ova knjiga posvećena. Spiridon Gopčević, mlađi, svoj rad posvećuje rođenoj Trščanki, kakao sam kaže svojoj rođaki, te na početku svog rada zapisuje: „Njenome visočanstvu knjeginji slobodne Crne Gore i Brda Darinka Petrović – Njegoš rođ. Kvekić s poštovanjem posvećujem ovo djelo Autor“. Ova posveta Spiridona Gopčevića mlađega nije jedini, pa ni najvažniji razlog zbog kojega u ovoj prilici pominjemo crnogorsku knjaginjnu, već to činimo poglavito sa razloga što je Darinka Petrović, kako je to u literaturi već konstatovano, svojim angažovanjem tokom boravka u Crnoj Gori znatno doprinijela razvoju opšte kulture te uvođenju evropskih manira u ponašanju Crnogoraca. Recimo i to da će događaji koji su doveli do atentata u kome je smrtno stradao knjaz Danilo I poslužiti kao osnova za nastanak dramskih djela. Dramska djela koja su nastajala na ovu temu, kako nedugo po događajima, tako i ona iz našega vremena, učiniće da crnogorski knjaževski par Danilo I i Darinka Petrović postanu i književni likovi u dramskim djelima.²⁶

Opisujući Cetinje, Spiridon Gopčević mlađi u svom radu pominje novosazidano zdanje za bolnicu i ističe: „... jednospratna bolnica, jedno zdanje koje se sastoji od dva manja bočna krila, pri čemu je u istočnom krilu smještena pozorišna sala. Naime, tokom zime tu su se često izvodili srpski koma-

²⁵ S. Gopčević, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig, 1877; *Le Montenegro et les Monténégrins*, Paris, 1877. Gopčevićeva knjiga je tek prije koju godinu prevedena i objavljena kod nas u izdanju CID-a: S. Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2008.

²⁶ (1) „Ubojstvo Danila Petrović Njeguša Knjaza Černogorskoga“, rukopis objavljen: Vićenco Jeličić, „Ubojstvo Danila Petrovića Njeguša Knjaza Černogorskoga : prikazanje u pet diela“, Podgorica, 2007. (2) Mirko Kovač, „Danilo : istorijski igrokaz u dva čina i 15 slika“, Podgorica, 2007. Pozorišna predstava po tekstu Mirka Kovača u režiji Radmile Vojvođić premijerno je prikazana u Zetskome domu na Cetinju 3. novembra 2007. godine.

di i to pod voćstvom mnogouposlenog direktora pošta Subotića. Prostor na kojem se nalazi bolnica morao je miniranjem da bude otet od stijene.²⁷ Ovim konstatacijama o prikazivanju predstava Gopčević dopunjava naša saznanja koja smo stekli na osnovu pisanja „Glasa Crnogorca“. Saznajemo, naime, da je bilo više predstava, što nam može dozvoliti da uz sva ograničenja govorimo o pozorišnoj sezoni 1873/74. godine na Cetinju, bez obzira na to da li su više puta data samo dva djela, ili je u tom periodu prikazano više dramskih tekstova. Ovakav pristup posmatranju kulturnih događaja u pozorišnom miljeu iz sredine sedamdestih godina 19. stoljeća baciće sasvim novo svjetlo na razmatranja o pokretanju redovnoga i kontinuiranoga pozorišnoga života na Cetinju deset godina kasnije. Pored toga, Gopčević precizno ukazuje na kraljeve nove bolnice kao lokaciju gdje su predstave odigrane. Treba znati da tokom druge polovine 19. stoljeća prikazivanje pozorišnih predstava, kada su u pitanju još nedovršeni građevinski objekti na Cetinju, neće biti isključivo vezano za bolničko zdanje. Poštanski direktor kojega u svojoj knjizi pominje Gopčević je Petar Subotić, nekada vrlo aktivni član kotorskoga društva „Jedinstvo“, inače austrijski poštanski činovnik koji je, na zahtjev knjaza Nikole I²⁸ upućen na Cetinje radi pripreme uslova za realizaciju ugovora o poštanskom saobraćaju između Austrije i Crne Gore, potpisanoga u Zadru, 25. maja 1871. godine. Treba reći i to da o samom prikazivanju pomenutih predstava govore i dva računa sa troškovima o kojima je u svom radu obavijestio javnost doktor Drago Petrović.²⁹

Scenska zbivanja na Cetinju u godinama prije Veljega rata pominje i Josif Holeček. U svom obimnom djelu književnik Holeček ostavlja i zapis o djelovanju svog zemljaka Antuna Šulca, kapelnika Crnogorske vojne muzike. Govoreći o svom zemljaku Holeček ističe da je Antun Šulc: „obratio pozornost knjaza na sebe time što je u kratko doba složio dve operete na srpski tekst. Jedna je uzeta iz povesnice za doba Kosovo-poljskog, a druga iz crnogorskog života...“ Holeček dalje piše da je ove operete već predstavljalo i društvo iz Kotora (o mesojedama), te da je u zgradi za bolnicu bila načinjena pozornica i dodaje novi podatak ističući da je knjažev ljekar, Francuz, slikao dekoracije za ove predstave. Izvedene predstave, kako navodi Holeček: „dadoše Cetinju uživanja, što je moralo biti jako kad se i danas o njemu može čuti gdje se pripoveda. Partiture od obe operete potucale su se po svetu dok se ne izgubiše u Trstu...“³⁰ Prihvatimo li ovu Holečekovu tvrdnju o sud-

²⁷ S. Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2008, 127.

²⁸ Napomenućemo da se u Trstu nekoliko godina školovao crnogorski knjaz, odnosno kralj Nikola I Petrović – Njegoš.

²⁹ D. Petrović, Podizanje 'Danilove bolnice' i prve godine njenog rada, *Medicinski zapisi* XII/1964, br. 15, 90-92.

³⁰ Josif Holeček, *Za slobodu*, knj. II, Novi Sad, 1881. Navodimo po: R. J. Dragičević, *Crnogorska vojna muzika (1871-1916)*, *Starine Crne Gore* V/1975, 15-80.

bini partitura kao puzdanu, onda je prilika da to ovdje sa posebnom pažnjom naglasimo u želji da to bude povod budućim istraživačkim pregnućima koja bi mogla rezultirati značajnim nalazom, ako se još i danas neđe u Trstu nalaze sačuvana muzičko-scenska djela koja su izvođena na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća.

Uz oslonac na iznijeto u Holečekovom djelu, možemo kazati i to da je za predstave date na Cetinju tokom zime i proljeća 1873/74. godine dekoraciju (prvu poznatu pozorišnu scenografiju u Knjaževini Crnoj Gori) izradio knjažev ljekar Fevrije (*Jean Batist Feuvrier*), te da je jedna od predstava sasvim vjerovatno bila „Naše narodno uskrснуće“, opereta na tekst Rista Milića, „sa sprovodom muzike“ Antona Šulca, dok je druga tretirala neku temu iz crnogorskoga života.

U ovoj prilici pomenućemo još jedan zapis iz periodike, ovoga puta iz novosadskog „Pozorišta“, koji nam dozvoljava da dopunimo podatke o predstavama koje su prikazane na Cetinju pred Velji rat. List „Pozorište“ u kratkoj vijesti o prikazivanju pozorišnih predstava na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća ističe da će formiranoj grupi predstavljača knjaz Nikola I ubuduće pokloniti više pažnje, te da tu grupu čini šest muškaraca i dvije žene. Tako, zahvaljujući listu „Pozorište“ saznajemo broj i polnu strukturu predstavljača, ali nažalost ne i njihova imena.

Zbog krupnih događaja koji će zapljusnuti Crnu Goru u godinama koje slijede, knjaz Nikola I neće biti u prilici da po najavljenom obećanju posveti više pažnje scenskoj umjetnosti i njenim protagonistima. Sredinom osme decenije 19. stoljeća u Crnoj Gori su se ponovo začule ratne trube. U susjedstvu je 1875. godine počeo *Hercegovački ustanak*, a zatim, naredne 1876. godine knjaz Nikola I će povesti Crnogorce u Velji rat. Tako će nastavak priče o razvoju kulture i crnogorskoga glumišta morati da sačeka desetak godina.

Poslije uspješno vođenih ratnih operacija i odluka Berlinskoga kongresa (1878. god.) Crna Gora će u pretposljednju deceniju 19. stoljeća ući kao znatno proširena, ponovo primorska, te kao država sa međunarodno i formalno potpuno priznatim suverenitetom. Postignuti ratni uspjesi i nastala znatno proširena i izdašnija podumijenta za ekonomski razvoj činili su da se u skoro svim područjima života snažno oseti opšti polet i entuzijazam.

Javile su se kudikamo povoljnije opšte pretpostavke da Crna Gora, kao suverena država sa novim značajnim urbanim centrima i morskim lukama (Podgorica, Nikšić, Bar, Ulcinj...) krene u ubrzani razvoj koji bi dominantno bio oslonjen na rezultate ostvarene sopstvenima ekonomskim aktivnostima. Radi stvaranja što povoljnijega ambijenta za razvoj ekonomskih aktivnosti, prvenstveno trgovine, „Glas Crnogorca“ će, iz broja u broj, tokom 1882. godine donositi izvještaje sa dva, za Crnu Goru najvažnija tržišna centra. Sa bečke berze o kretanju vrijednosti valuta, posebno apoena od pleme-

nitih metala, sa jedne, te o promjenama cijena osamdesetak raznih artikala na tržištu u Trstu, sa druge strane.

U takvim okolnostima, početkom osamdesetih godina 19. stoljeća, pokrenuto je niz aktivnosti u mnogim oblastima društvenoga života. Školska mreža narasta, kako po broju institucija tako i po nivou obrazovanja koje one pružaju. Organizuju se kulturno-umjetničke manifestacije i osnivaju društva, odnosno ustanove iz ovih oblasti. Stručnjaci raznih profila iz inostranstva, po pozivu, ili na sopstvenu inicijativu (najčešće po raspisanim konkursima) dolaze u Crnu Goru radi zapošljavanja. U Crnoj Gori se formira i do pod kraj stoljeća djeluje novi kulturni krug.³¹ Treba, međutim, odmah reći i to da će zamah u opštem razvoju crnogorskoga društva ostvaren na talasu poratnoga poleta tokom prve polovine osamdesetih godina biti znatno usporavan do kraja stoljeća. Opstajanje i dalje nedovoljno adaptibilni, u suštini arhaični državni sistem koji karakteriše veoma sporo mijenjanje odnosa među društvenim grupama i slojevima, te stvaranje veoma niskoga nivoa ekonomske snage svih državnih funkcija i stanovništva.³²

Stvoreni društveni ambijent pogoduje pokretanju organizovanoga i redovnoga pozorišnoga života koji možemo kontinuirano pratiti od 1884. godine. Zbog značaja i intenziteta događaja u vezi sa teatrom koji su se odigrali, skloni smo da 1884. označimo kao *godinu pozorišta* u Crnoj Gori. Te godine je nastalo znatno dramsko djelo (istorijska drama u stihu, „Balkanska carica“) čiji je autor suveren države knjaz Nikola I, amaterska pozorišna grupa (*Dobrovoljno pozorišno društvo*) upravo oformljena u okviru Društva cetinjske čitaonice odmah će javno izvesti knjaževu dramu, te konačno, položen je kamen temeljac Zetskome domu – prvome zdanju namijenjenom pozorištu i kulturi uopšte u slobodnoj Crnoj Gori. Organizovanje priredbi, a posebno izgradnja Zetskoga doma, u Crnoj Gori onoga vremena nije doživljavano samo kao veliko pregnuće u oblasti kulture već i kao najava stvaranja nove slike u Evropi o državi koja je do tada bila prepoznata uglavnom po oružanim sukobima

Prateći dalje niti naše teme fokus se okreće, doduše ne nadugo, prema izgradnji Zetskoga doma. Prije nego što u tom kontekstu pomenemo Trst i angažovanje Trščana, treba reći da je po odluci formalnoga nosioca aktivnosti – Društva cetinjske čitaonice – izgradnja Zetskoga doma prvih godina finansirana dobrovoljnim prilozima. Pokrenuta je ustvari velika domaća akcija prikupljanja priloga za izgradnju Zetskoga doma, koja će po intenzitetu

³¹ Koristimo termin *kulturni krug* u nedostatku boljega iako nijesmo ubijedeni u njegovu potpunu adekvatnost. Mogli bi najšire gledano reći da su se u Crnoj Gori za vlade Nikole I formirala uslovno rečeno tri kulturna kruga. Za prvi možemo reći da je djelovao do Veljega rata, za drugi do sredine devedesetih godina 19. stoljeća i treći do početka novih ratnih zbivanja.

³² Videti: L. I. Milunović, Tehnika vladanja i rezultati, *Akcionar* IV/2006, br. 1-2, 63-78.

i odzivu iz svih krajeva Crne Gore prerasti u pravi donatorsko-kulturni pokret. Ove aktivnosti je do detalja pratila domaća periodika, redovno donoseći spiskove sa imenima darodavaca i iznosima njihovih priloga.³³ Donatorska aktivnost je punim intenzitetom trajala do pod kraj 1888. godine odnosno useljenja (o Mitrovdanu) nominalnoga vlasnika, Društva cetinjske čitaonice, u još građevinski nedovršeni Zetski dom. Prikazivanjem prve predstave u Zetskome domu decembra iste 1888. godine (o Nikoljdanu) završava se prva etapa u razvoju redovnoga pozorišnoga života u Crnoj Gori.³⁴ Naravno, donatora i donacija za Zetski dom biće i kasnije. U ovoj, da kažemo primarnoj i velikoj donatorskoj akciji, učestvovao je i nemali broj prijatelja i dobroželatelja Crne Gore iz inostranstva.

Listajući ondašnju periodiku i stranice iz sveske evidencije o donatorima i donacijama za izgradnju Zetskoga doma koju je vodio profesor cetinjske gimnazije Jovo Ljepa, kao član *Središnjeg cetinjskog odbora za skupljanje priloga*, srijetamo i ime Vida Pavlovića, Paštrovića iz Trijesta. Prema zapisu u Ljepavinoj svesci evidencije, Vido Pavlović je 9. jula 1885. godine priložio 5 fijorina (nešto više od ½ napoleona). Prilog V. Pavlovića zabilježen je u „Glasu Crnogorca“ od 16. januara 1886. godine³⁵ u okviru spiska nekoliko darodavalaca iz inostranstva. Naredne, 1887. godine u okviru rubrike „Domaće vijesti“ „Glas Crnogorca“ je uz napomenu da se radi o ličnoj vijesti, objavio kako su na Cetinju boravili: „g. J. Sundečić, g. N. Stefanović, zastupnik na dalmatinskom saboru, i g. Velko Lombardić iz Firence sa gospodom i porodicom Duković iz Trsta i Gojkovoća iz Erceg-Novog. Tom prilikom je narodni zastupnik g. N. Stefanović priložio na Zetski Dom fiorina 50.“³⁶ Prilog Nika Stefanovića takođe je evidentiran u Ljepavinoj svesci. Sveska evidencije priloga za Zetski dom koju je vodio profesor Jovo Ljepava danas se čuva u arhivi Narodnoga muzeja Crne Gore.³⁷ Pored profesora Ljepave, Središnji odbor za skupljanje priloga od septembra 1884. godine su činili Mitar Plamenac i Vuko Vuletić.

³³ L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, (276 num.).

³⁴ O pozorišnoj produkciji u drugoj etapi (1889-1908) prvoga perioda (1884-1908) u razvoju organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života u Crnoj Gori vidi: L. I. Milunović, *Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908*, Glasnik odjeljenja umjetnosti CANU knjiga 30, Podgorica 2012, 179–196.

³⁵ *Glas Crnogorca*, XXVII/ 1886, br. 3, 4. Vidi u: L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 159, 220 i 228.

³⁶ *Glas Crnogorca*, XVI/ 1887, br. 40, 2. Radi lakšega upoređivanja pomenutih novčanih iznosa napomenućemo da je 50 fijorina po tekućem kursu 1887. godine iznosilo 5,02 napoleona u zlatu. Vidi: L. I. Milunović, *Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori*, u: *Novac Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, 261-286.

³⁷ O tome vidi: L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 216-217.

Dvije godine kasnije, u posebnoj kratkoj vijesti sa već od ranije ustaljenim naslovom „Prilozi za Zetski dom“ u „Glasu Crnogorca“ će pisati: „Gospodin Vladimr J. Ristić iz Trsta darovao je „Zetskom Domu“ deset napoleona na čemu mu se ovijem javno zahvaljuje. Cetinje, 15. juna 1889. god. Odbor za skupljanje priloga.“³⁸ Ovaj bogati prilog zabilježen je i u Ljepavi-
noj svesci evidencije. Uzimajući u obzir visinu ovoga individualnoga priloga ne treba da čudi što je vijest o tome, naravno uz izraze zahvalnosti, objavljena u ondašnjoj periodici kao posebna bilješka. Doduše, ovde treba dodati da je 1889. godine već zamrlo masovnije prikupljanje priloga po Crnoj Gori, pa je ova vijest o prilogu iz Trsta, uz praćenje formirane prakse o objavljivanju donacija u štampi, svakako više bila namijenjena čitaocima „Glasa Crnogorca“ u inostranstvu.

Sredinom posljedne decenije 19. stoljeća pronaći ćemo u crnogorskoj periodici još jednu vijest o znatnoj donaciji za Zetski dom koja je došla iz Trsta. „Glas Crnogorca“ će pod naslovom „Javna zahvala“ donijeti kratku vijest o poklonu pomorskoga kapetana iz Trsta: „Gospodin Marko Andrić, kapetan pomorski u Trstu, darovao je „Zetskom domu“ na Cetinju fior. a. v. pedeset, na čemu se plemenitom darodavaocu ovijem javno zahvaljuje. Cetinje, 20. oktobra 1894. god. Odbor.“³⁹

Budući da je izgradnja Zetskoga doma prvih nekoliko godina uglavnom finansirana dobrovoljnim prilozima, organizator čitavoga posla se morao truditi da što više detalja o sprovedenim aktivnostima učini dostupnim najširoj javnosti. Crnogorska periodika je veoma detaljno pratila stanje na radilištu i obavještavala javnost o svim promjenama na zdanju Zetskoga doma. Tokom prve tri godine izgradnje javnost je preko objavljenih spiskova donatora te visine donacija detaljno bila obaviještena o prikupljenim sredstvima. Pored toga, krajem 1885. godine u štampi je najavljeno da će i još jedna veoma važna komponenta ovoga posla biti javno obnarodovana. Riješeno je, naime, da se u periodici objave detaljni troškovnici iz kojih će se videti koliko je novca, kome, kada i u koje svrhe isplaćeno pri izgradnji Zetskoga doma. Drugim riječima, Odbor za izgradnju je htio da ukupnoj javnosti koja je donacijama podržala izgradnju Zetskoga doma do kraja bjelodano sa svih aspekata položi račune o svom radu i postignutim rezultatima.

Tokom 1886. godine „Glas Crnogorca“ je iz broja u broj, pod naslovom „Razni troškovi oko zidanja *Zetskoga Doma*“, objavljivao po mjeseci-

³⁸ *Glas Crnogorca*, XVIII/ 1889, br. 25, 4. L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 210 i 227.

³⁹ *Glas Crnogorca*, XXIII/ 1894, br. 48, 4. Napomenućemo da uz iznos donacije napisano odrednica: *fior. a. v.* znači: fijorina austrijske vrijednosti, tj. da je iznos nije iskazan u odnosu na apoene od plemenitih metala, već po redovnom važećem valutnom kursu u skaldu sa kretanjem na berzi u Beču.

ma detaljne podatke o tokovima plaćanja raznih troškova. Troškovnici (svojevrnski izvještaji) su objavljivani uz napomenu: „Iznosimo u potankosti račun građevine Zetskoga Doma, da svakome bude jasno zašto je što potrošeno i kome isplaćeno na priznanice.“⁴⁰ „Odbor za građevinu *Zetskoga Doma*“ koji je potpisivao ove svojevrnske građevinsko-financijske izvještaje su činili: predsjednik Filip Petrović i članovi: Š. Popović, V. Vuletić, Š. Ognjanović, Š. Kustudija i J. Piper (Milunović). Ovako detaljno objavljeni pokazatelji o troškovima izgradnje Zetskoga doma će nam omogućiti da dođemo do podataka o još nekim doticajima Trsta tokom prve godine sazdanja Talijinoga i Melpmeninoga hrama u prijestonici Knjaževine Crne Gore.

Iz objavljenih izvještaja saznajemo da su 10. juna 1884. godine sa Cetinja upućeni telegrami u Trst i Kotor, te da je u tu svrhu plaćeno 2,92 fiyorina. Već sljedećega mjeseca iz objavljenoga troškovnika možemo vidjeti koji bi mogao biti razlog za slanje telegrama u Trst. Naime, 17. jula 1884. godine firme Lukato i sin, kako stoji: *trgovcima gvoždarije u Trstu*, plaćen je račun na 575,79 fiyorina sa obrazloženjem: „za potrebno gvožđe oko vezivanja zidova za „Zetski Dom“. Odbor za izgradnju Zetskoga doma je i narednoga mjeseca platio narudžbinu kod firme Lukato i sin iz Trsta. Ovoga puta plaćena su dva računa ove firme na ukupno 470,1 fiyorina koja su se odnosila na nabavljene: „kalamide, bandone za trube i druge stvari“.⁴¹ Iz Trsta je tako za potrebe Zetskoga doma nabavljeno materijala u vrijednosti od 1045,89 fiyorina (oko 110 napoleona) što je najveći uvoz tokom prve godine izgradnje.

Prateći dodire Trsta i Trščana sa crnogorskim glumištem upravo smo govorili o Zetskom domu – jednom od stubova na koji je čvrsto oslonjen početak i razvitak organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života u Crnoj Gori. Drugi takav stub je „Balkanska carica“, dramsko djelo u stihu knjaza Nikole I. Upravo ova istorijska drama će nam pomoći da pod sam kraj pretposljednje decenije 19. stoljeća ukažemo na još neke veze Trsta sa crnogorskim glumištem.

Malo je dramskih i uopšte književnih djela, koja su kao „Balkanska carica“ već u toku svoga nastajanja postala šire poznata, te još kao nedovršena i neobjavljena izvođena na javnoj sceni što je praćeno sa neobično mnogo pohvala i hvalospjeva u domaćoj, ali i stranoj periodici. Konačno, može se postaviti pitanje da li je još koje dramsko djelo, pored toga što je prevodeno i postavljano na pozornice uz pohvale u zemlji i inostranstvu imalo sudbinu da njegovo izvođenje tokom tri decenije od nastajanja bude povezano sa

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, XXVI/ 1886, br. 4, 4.

⁴¹ Navodimo po: L. I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2006, 242, 244 i 257. Napomenućemo da će početkom devedesetih godina 19. stoljeća i cijevi za cetinjski vodovod - „Voda Velike knjaginje Milice“, biti nabavljane iz Trsta.

najkrupnijim kulturnim dešavanjima u sredini iz koje potiče. Kako će „Balkanska carica“ biti povezana sa Trstom saznaćemo iz oglasa koji je objavio „Glas Crnogorca“.

Krajem pretposljednje decenije 19. stoleća crnogorska poluzvanična novina će donijeti *Objavu*⁴² iz koje se moglo saznati da je scenski odnos prema knjaževoj „Balkanskoj carici“ možemo reći upravo zatvorio pun krug. Javnost u Crnoj Gori, ali i ona u inostranstvu koja je pratila crnogorsku periodiku, biće obaviještena da je zahvaljujući naporu italijanskoga kompozitora knjaževo dramsko djelo *prevedeno* i na univerzalni jezik muzike. U *Objavi* koju je sredinom jula 1890. godine donio „Glas Crnogorca“ stoji da će upravo komponovana „Balkanska carica“ biti uskoro štampana u Trstu. No, prije nego što se prateći crnogorsku periodiku zadržimo na sudbini ovoga muzičkoga djela i njegovom putu od Kotora do Trsta, te od Trsta do Cetinja, valja makar tek u naznakama, napraviti osvrt na kulturni ili još bliže muzičko-scenski trenutak u Crnoj Gori na početku devedesetih godina 19. stoljeća.

Na razmeđi pretposljednje i posljednje decenije 19. stoljeća snažno se prenuo muzički život u Knjaževini Crnoj Gori. Na samom početku priče o muzičkom trenutku u javnom životu prije svega crnogorske prijestonice treba prvo skrenuti pažnju na naredbu Ministra prosvjete i crkvenih poslova koja je upućena rektoru Bogoslovsko-učiteljske škole i Gimnazije. Naredbom, koja će biti objavljena krajem maja 1889. godine u *Prosvjeti : listu za crkvu i školu*, od nadležnih je zatraženo: „da se od učenika u sporazumu sa korovođom g. Špirom Ognjenovićem formira crkveno pjevačko društvo“.

Ministarstvo prosvjete je iste 1889. godine (30. juna) u „Glasu Crnogorca“ objavilo oglas (konkurs) o zapošljavanju učitelja muzike i notnoga pjevanja za srednje škole. Rezultat ovoga oglasa će učiniti da Cetinje dobije vrijednoga muzičkoga pregaoca koji će ostaviti uočljivi trag u muzičkome životu Crne Gore. U ostavljenome roku (do 20. VIII) na ovaj konkurs se javio Robert Tolinger. Međutim, Tolinger će u Crnu Goru krenuti tek sredinom oktobra, da bi 1. XI 1890. godine položio zakletvu pri stupanju na dužnost. Robert Tolinger će na Cetinju službovati do završetka školske 1896/97. godine.

Krajem 1889. godine još jedan Čeh sa muzičkim obrazovanjem vezuje svoje profesionalno angažovanje za Crnu Goru. Službovanje na Cetinju započinje František Vimer, koji će kao kapelnik voditi *Crnogorsku vojnu muziku* (bandu) do Prvoga svjetskoga rata.⁴³ Zahvaljujući prisustvu Roberta Tolingera i Františka Vimera, tokom posljednje decenije 19. stoljeća, u scen-

⁴² C. Schmidl & Co. u Trstu, „Objava“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 29, 3.

⁴³ „U međuvremenu je ministar vojni naručio iz Trsta: *svu važniju robu za muzikante*.“ (D. J. Martinović, *Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD „Njegoš“ - Cetinje*, Podgorica, 2006, 70).

skim programima domaće produkcije na Cetinju preovladavaće (po broju i kvalitetu) muzičke numere. Programi bešeda i zabava u Zetskom domu, zahvajući angažovanju ova dva Čeha postaju mnogo bogatiji muzičkim numerama. Društvo cetinjske čitaonice, tada glavni nosilac kulturno-zabavnoga života prijestonice, još početkom novembra objavljuje da će svake subote organizovati *Večernje zabave* sa prigodnim kulturno-zabavnim programima.

U Crnoj Gori toga vremena naročito pažljivo su obilježavani imendani knjaza Nikole I. Izvještaj sa nikoljdanske svečane bešede u Zetskome domu 1890. godine objavljen je u „Glasa Crnogorca“. Pošto je navedeno ko je sve bio u dvorskoj i diplomatskoj loži, u izvještaju je posebna pažnja posvećena kompoziciji Roberta Tolingera napisanoj na stihove iz „Balkanske carice“ koju je, poslije intoniranja himne i prigodnoga govora ministra prosvjete Jovana Pavlovića, otpjevala Milena Ognjenović. U ocjeni pjevanja Ognjenovičke se kaže: „da je Gospođica Milena anđeoskim glasom ispjevala ‚U dalekom Drenopolju‘ i da je potpuno svatila – i riječi pjesnikove i muzikalne note...“. Nije teško pretpostaviti da je saznanje o komponovanju „Balkanske carice“ u Kotoru moralo motivisati vrijednoga i talentovanoga kompozitora Tolingera da se, odmah po dolasku u Crnu Goru i on oproba na stvaranju muzike na knjaževe stihove i time na najbolji način predstavi prijestoničkoj publici. Podsticaje na to pregnuće Tolineg je svakako mogao dobiti i iz svoje neposredne okoline na Cetinju, a možda makar indirektno i sa, kako se tada govorilo, „navišega mjesta“.

No, vratimo se muzičkom djelu čije je štampanje najavljeno iz Trsta. Poslije objavljivanja (rubrika: *Književnost i umjetnost*) već pomenute, doduše veoma opširne *Objave* u kojoj izdavač *C. Schmidl & Co.* iz Trsta najavljuje da će uskoro štampati „Balkansku caricu“, kompoziciju Dionisija de Sarna San Đorđa, koja se u pretplati može naručiti po cijeni od 8. fijorina a. vr.⁴⁴ crnogorska periodika će pažljivo pratiti vijesti koje se odnose na ovo muzičko djelo. Italijanski kompozitor, Dionisije de Sarno San Đorđo (1856-1937) jedini ovlašćeni kompozitor „Balkanske carice“ u to vrijeme je učitelj muzike u Kotoru. Uz poziv na pretplatu, tršćanski izdavač u *Objavi* o samom djelu ističe:

„Ovo muzikalno djelo, koje odgovara narodnom duhu i sadržaje lijepih originalnih stranica, što mu prisvaja najlaskavije odobravanje koliko vještaka toliko uopće svakoga u komu je razvijeno nježno osjećanje, tim je dragocjenije, što se do sada malo takvijen polazalo, koji su pokušali da originalnu slovensku muziku na pozornicu iznesu. Ovo će djelo biti izdato za glasove i glasovir, a iznijeti će oko 300 šatmpanih stranica na finoj hartiji sa ukusnim hromo litografičnim zavojom...“.

⁴⁴ Napmenućemo da je 1 napleon u zlatu u Crnoj Gori tada (1. avgusta 1890. g.) vrijedio 9,20 fijorina a. vr.

Tokom narednih nekoliko godina kroz crnogorsku periodiku srijetamo napise o raznim detaljima ovoga muzičkoga djela. O kompoziciji Dionisija de Sarna San Đorđa „Balkanska carica“ pišaće ruska i druga strana štampa, što će u jednoj prilici, zbog iznijetih nepreciznih podataka o kompozitoru, izazvati i njegovo javno reagovanje, koje će na svojim stranicama objaviti „Glas Crnogorca“

Muzičko djelo De Sarna već početkom naredne, 1891. godine, izvođenjem će se približiti crnogorskoj prijestonici. Kao dio širega programa (*Rasporeda*) *Večernje zabave*, koju je u Kotoru, o Savindanu priredilo Društvo „Jedinstvo“, gospođica Riboli je sa uspjehom – kako će crnogorska periodika doslovno zabilježiti: „*Brava la Signorina Riboli!*“ – otpjevala *U dalekom Drenopolju* (arija *Danice*) odlomak iz „Balkanske carice“ kompozicije Dionisija dr Sarna San Đorđa. Prikaze programa sa ove večernje zabave donijet će crnogorska glasila „Glas Crnogorca“ i „Nova Zeta“, naravno uz poseban osvrt na izvođenje De Sarnove kompozicije. U kotorskoj čitaonici izvedena su ustvari dva odlomka (treća i sedma tačka programa) iz De Sarnovoga djela: „...preludijum prvoga čina, koji je orhestra izvršila, i „U dalekom Drenopolju“, što je ispjevala gca A. Riboli, uz pratnju glasovira.“⁴⁵ Pjevanje A. Riboli pratila je te večeri na glasoviru takođe sa uspjehom njena sestra Mina. „Tijem ulomkom, g. De Sarno postigao je vrhunac muzikalne vještine, tim još više jer je g. De Sarno sin lijepe Italije.“ - kaže se u „Glasu Crnogorca“.⁴⁶ Autor ocjena koje citira „Nova Zeta“ je imao po svoj prilici mnogo više muzičkoga obrazovanja od svoga kolege koji piše u „Glasu Crnogorca“, pa će poslije kritičkoga osvrta⁴⁷ zaključiti: „Kada su ova dva komada takav uspjeh imala, što se očekivati može od cjeline“.

Pored objavljivanja, za Trst će biti vezano i prvo izvođenje De Sarnove opere „Balkanska carica“. O tome crnogorsku javnost obavještavaju već pomenuta dva glasila. Sredinom marta „Glas Crnogorca“, piše da je Dionisije de Sarno San Đorđo oputovao u Trst radi dogovora sa izdavačem o objavljivanju svoga muzičkoga djela, da bi zatim u prevodu citirao tršćanski list „Cittadino“ od 14. marta 1891. godine: „U četvrtak večer prikazala se „Balkanska carica“ opera vrlog maestra Dionisija de Sarno San Đorđo po libretu Crnogorskoga Kneza. Eksekucija, kojom je upravljao naš maestro Siniko, učinila je uprav nevjerovatni utisak, te je za sobom ostavila želju, da

⁴⁵ Anonim, „(Iz kompozicije „Balkanske carice“), „Nova Zeta“, III/1891, br. 1, str 32.

⁴⁶ P-ć., „Kotor, 16 Januara“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 5, 2.

⁴⁷ „ - Preludijum je odlična radnja: poslije jedne imitacije između flauta i klarineta slijedi jedan *Andante*, povjeren samim violinama. Utisak ovog *Andante*, izvršen na četvrtoj žici *coi sordini* sladak je i žalostan, i navodi te, da promisliš na žalost nesretne Danice, čija je strast istaknuta u *Andantino*, koji odma slijedi. Prihvaćen *Andante* od cijele orhestre, pruža zaista izvanredan uspjeh, kao i ono što slijedi sa zaključkom.“ (*Nova Zeta*, III/1891, br. 1, str. 32).

bude opet prikazana.⁴⁸ Citat iz tršćanskoga lista završava se najavom da će opera biti štradan još jedanput prikazana u Trstu. U kratkoj bilješci koju nešto kasnije donosi „Nova Zeta“ potvrđeno je izvođenje „Balkanske carice“ u dva navrata u Trstu: „... pred mnoštvom najodabranije publike, u kojoj je bilo nekoliko glavnijih tršćanskih prestavnika muzikalne umjetnosti.“⁴⁹ U „Novoj Zeti“ se dalje ističe kako je uspjeh opere ponukao gospodu Škuljevića i Aničića da ponude finansiranje objavljivanja De Sarnovoga muzičkoga djela: „...tako da će brzo *Balkanska Carica* i u muzici svijeta ugledati“ – zaključuje se u ovoj bilješci.

Krajem 1891. godine godine „Glas Crnogorca“ će u nekoliko navrata pisati o sudbini tršćanskoga izdanja „Balkanske carice“. Prvo je objavljeno da se De Sarnovo djelo pojavilo iz štampe u izdanju: „C. Schmiid et C.o. Trieste-Bologna“, te da mu je cijena 6 fiyorina. Dva broja kasnije isto glasilo javlja da je tršćansko izdanje „Balkanske carice“ konačno prispjelo na Cetinje i došlo do redakcije lista.

Još iste godine de Sarnova kompozicija se čula i na Cetinju. Na bešedi organizovanoj povodom imendana prijestolonasljednika Danila Aleksandra, mimo utvrđenoga programa, František Vumer, kapelnik Crnogorske vojne muzike je pjevao: „...veliku ariju iz opere de Sarnove B. Carice „Divna je Zeta i kučka gora“ uz pratnju g. Tolingera na glasoviru.“⁵⁰ Slične vijesti o izvođenju de Sarnovoga djela na Cetinju crnogorska periodika će donositi i narednih godina. Tako će već u januarskome broju naredne, 1892. godine „Glas Crnogorca“ zabilježiti izvođenje djelova De Sarnove kompozicije u okviru kulturnih programa izvedenih u Dubrovniku i Novome Sadu.⁵¹

Na kraju, kada govorimo o operi „Balkanska carica“ Dionisija de Sarna San Đorđa po tekstu kralja Nikole I, recimo i to da će ova kompozicija prvo premijerno cjelovito izvođenje u Crnoj Gori doživjeti u adaptaciji i režiji Radmile Vojvodić, tek 14. jula 2008. godine na Cetinju.

* * *

Putovanja Crnogoraca motivisana političkim razlozima vodila su naveličito ka Beču, obično preko Trsta, gdje je bilo obilje prilika da se steču nova saznanja i zadovolje mnoge neposredne ekonomske potrebe Crne Gore. To-

⁴⁸ M. K., „Balkanska carica“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 13, 2-3; Inicijali M.K. vezuju se Milutina Mila Kovačevića, profesora cetinjske Gimnazije koji je obrazovanje sticao u Italiji. Navodimo po: XLIV u: L. I. Milunović, Lj. Milunović, *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884-1916: Hrestomatija*, Cetinje, 2004, 144-146.

⁴⁹ Anonim, „(„Balkanska Carica“ – Opera)“, *Nova Zeta*, III/1891, br. 3, 104.

⁵⁰ Anonim, „(Svečana besjeda)“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 52, dodatak, 2.

⁵¹ Anonim, „(Svetosavska besjeda)“, *Glas Crnogorca*, XXI/1892, br. 3, 4. O priložima iz miljea scenske umjetnosti objavljenim u crnogorskoj štampi vidi posebnu bibliografiju: Lj. Milunović, *Pozorište u periodici Knjaževine Crne Gore 1884-1908*, Podgorica, 2002.

kom 19. stoljeća ove veze postaju sve intenzivnije i sadržajnije, a time i važnije za Crnu Goru. Sklapaju se trajnije poslovne veze, ali i lična poznanstva i prijateljstva. Uz pomenuta dva glavna koridora odnosa, Cetinje se sa Trstom povezuje i nizom finih niti u drugim oblastima života. Crnogorcima iz Trsta stižu kulturni i drugi uticaji odnosno, najšire rečeno, dopiru treptaji svjetlosti moderne Evrope. Dok se bliži kraju 19. stoljeće i počinje novo, dvadeseto, na Cetinju će se sve snažnije osećati dah savremenih evropskih kretanja.

Tragajući za neposrednim dodirima sa Trstom u miljeu crnogorskoga glumišta, srijetaju nas saznanja od kojih će se neka ticati prelomnih momenata u razvoju pozorišnoga života u Crnoj Gori. Ovom prilikom smo se tudili da krećući se hronološki u osnovnim potezima ukažemo na značaj saznanja što nam ih pružaju razmatranja uslovno govoreći četiri tačke dodira.

- (1) Još u predinstitucionalno doba, dok nema teatra ili konstituisanih stalnih domaćih dramskih grupa, u Crnoj Gori nastaju snažna dramska djela veoma visokoga dometa u kojima ćemo, pored pominjanja pozorišta, sresti podsticaje na razmišljanja o tome koliko dugo u nas traje njegovanje raznih specifičnih oblika dramskoga izraza. Upravo u to vrijeme, u Trstu Njegoš piše poetski iskaz koji možemo posmatrati i kao našu, doduše specifičnu pozorišnu kritiku.
- (2) Putopisi Trščana (naravno i ne samo njihovi) dopunjavaju nalaze iz naših nedostatnih arhivskih fondova bogateći saznanja o diletantskim javnim prikazivanjima dramskih sadržaja na Cetinju sedamdesetih godina 19. stoljeća.
- (3) Trščani su prisutni i u najvažnijoj kulturnoj akciji 19. stoljeća u Crnoj Gori, izgradnji Zetskoga doma - prvoga zdanja namijenjenoga za hram Melpomene i Talije, te uopšte kulturnim potrebama Crnogoraca.
- (4) Trst na veoma specifičan način dodiruje i „Balkansku caricu“, istorijsku dramu u stihu kralja Nikole I, djelo čije će nastajanje i prikazivanje biti agensom razvoja teatra, označavajući obično i prekretnice u pozorišnome životu Crne Gore do Prvoga svjetskoga rata.

Pokazuje se po ko zna koji put da, prateći odnose sa sušedima te tragajući za međusobnima uticajima, nailazimo ustvari na nova saznanja o nama samima. Otkrivaju nam se kako činjenice, tako i putevi kuda bismo mogli dalje tragati. Neumitno se približavamo punom značenju saznanja da nikada nijesmo bili, niti uopšte ikada možemo biti - sami.

Luka I. MILUNOVIĆ

SCENE OF TRIESTE IN VIEW OF MONTENEGRIN
THEATER MILIEU DURING THE PERIOD FROM NJEGOŠ
LIFE TIME TO UNTIL THE END OF 19TH CENTURY.

Summary

Trieste, a large Adriatic port, northern point of shipping lines which connect the city to the south of Kotor and later harbor of Bar will be, shall we say, an inevitable stop on a journey that during the 19th century Montenegrins undertaken for commercial, political, and educational and other needs.

Achieved the level and intensity of communication, created, both official and personal relationships with institutions and businesses of Trieste, and Reedy and their families will make the city visible in many areas of life in Montenegro. From Trieste during the 19th century arrived in Cetinje combination of influences and reflections of modern Europe. In a series of opportunities, Trieste and Reedy will in some way touched by the Montenegrin Theater that only after the Congress of Berlin receives regular and organized flow. Doing the work, we are making the effort to look at the Trieste indications point to the facts in the Montenegrin cultural milieu of the end of the first and the second half of the 19th century. The aim of this work is that through the new research endeavors during the following times and in this regard encourages more intensive consideration of actual events and the relationship with Trieste and the Adriatic coast in general.